
Gyekiczky Tamás

Amit tudni kell

Recenzió Laki László: Az ifjúsági munkanélküliség
és Bánfalvy Csaba – Laki László (szerk.): Alkalmazkodás
a munkanélküliséghez c. könyveiről

Vezető kormánytisztviselők, újságírók, „arra illetékes urak” panaszkodnak: „nem tudunk semmit a munkanélküliségről”. Pedig – mondják – „ha tudnánk, biztosan hatékonyabban léphetnénk fel ellene”.

Nos, az információhiány nem legyőzhetetlen fátum. Nemcsak kutató-intézetek, lezárt vagy most folyó kutatások, összehasonlító elemzések segítenek eligazodni a munkanélküliség „rejtelmeiben”, hanem például az e recenzióban bemutatott könyvek is. Az írások kiindulópontja egy empirikus vizsgálat, így a valóság ismerete végképp nem hiányzik belőle. A tanulmányok ráadásul alapvető kérdéseket érintenek, így például a napjainkban egyre súlyosabbá váló ifjúsági munkanélküliséget.

Az elemzéseknek – az információhiány felől közeledve ezekhez – egyetlen fogyatékosága róható fel, nevezetesen az, hogy az adatok nagyrészt 1990–1991-ből származnak. A nyomda, a szerkesztés, a megjelenés késedelme miatt a tudományos elemző nem lehet mindig naprakész.

Az aktualitás elveszítése is csak a munkanélküliséggel érintett csoportok létszámnövekedése szempontjából jelent gondot, mivel – és e véleményében a recenzenst számos azóta elkészült tanulmány megerősíti – a munkanélküliséget meghatározó társadalmi folyamatok nem nagyon változtak meg az elmúlt két év alatt. Ezért mindenképpen a szerzők javára írható, hogy a munkanélküliek kezdetben csekély száma ellenére a munkanélküliség főbb trendjeit, sajátosságait reálisan tárták fel.

Három nagyobb gondolati egységet képviselő munkát szeretnék bemutatni az olvasónak. Először Bánfalvy Csaba és Laki László közös kötetét, amely két önálló részt tartalmaz. Bánfalvy Csaba munkájának címe: „Egyéni alkalmazkodási stratégiák a munkanélküliséghez Magyarországon”. Laki László által írt és szerkesztett rész a „Munkanélküliség Nyírbátor körzetében” címet viseli. Emellett Laki László önálló könyvét („Ifjúsági munkanélküliség”) veszem nagytitk alá.

Bánfalvy Csaba következtetései az országos munkaerőpiaci szerkezetet reprezentáló minta elemzésén nyugszanak. Elméleti kiindulópontja visszanyúlik a munkanélküliség „klasszikus vizsgálati” tradícióihoz, azaz

Jahoda és Lazarsfeld marienthali vizsgálatához. A kérdésfeltevés háttere az a hipotézis, hogy a munkanélküli által kialakított életforma alapvető deprivációs helyzetet jelent.

A hipotézis minden eleme fontos. Fontos, hogy a munkanélküli egy adott életformát alakít ki mint alkalmazkodást, mint elfogadást és reakciót, másfelől, hogy – szemben a munkában állás stádiumával – a munkanélküli számára e szituáció széles társadalmi szükségletektől való megfosztást jelent(het).

Bánfalvy ezért az „alkalmazotti státusz felcserélését” elemzi mélyebben. Azokat a stratégiákat, amelyek az állásvesztésre adott lehetséges válaszokként formálódnak meg. Vajon van-e (létezhet-e) stratégia a depriváció kivédésére, lehetséges-e új (társas) kapcsolatrendszer kialakítása, működnek-e a vállalkozások, a háztartásgazdaságok a munkanélküliek esetében? Kíváncsi arra is, hogy milyen következménnyel járnak a szerepcserék, milyen terhet ró a kényszeralkalmazkodás az állását veszített emberre.

A tapasztalatok sokszínűek. Néhány olyan általános következtetést szeretnék kiemelni, melyek részben a közfelfogásnak, részben az előzetes elvárásoknak – egyebek között a Jahoda-Lazarsfeld elemzésnek – is ellentmondanak.

Az első sajátos vizsgálati eredmény az, hogy a magyarországi munkanélküliek esetében a marienthalihoz hasonló nagyfokú izoláció nem tapasztalható. Nem következett be az önértékelés összeroppanása sem. Bánfalvy mindkét tény a magyar társadalom munkaszervezeteiben kialakult (és a társadalmi rétegződéskutatók által bemutatott) *státuszinkonzisztenciával* magyarázza. A státuszinkonzisztencia miatt – mondja – a magyar társadalom is inkonzisztensen éli meg a munkanélküliséget. Miről van szó? Arról, hogy egy csekély kereseti lehetőséggel és nehéz fizikai munkával járó, az alkotás örömétől megfosztott munkahelyet elveszteni nem nagy szerencsétlenség. Természetesen – és ezt nem szabad elfelejtenünk – e tapasztalat egy a sok közül, hűen az inkonzisztensen „megélt” munkanélküliség természetéhez.

Olvasói szempontjainkat követve fontos kiemelni a szerzőnek a munkanélküliek életformájára vonatkozó megállapításait is. Így például azt, hogy a munkanélküliség állapota „nem jelent tétlenséget”, s a nyugat-európai kutatásokkal ellentétben magasabb politikai – közéleti érdeklődést hoz magával.

A tanulmány gazdag tényanyagából, amely speciális csoportokra, fiatalokra, pályakezdőkre, nőkre stb. egyaránt vonatkozik, még két problémára hívom fel a figyelmet: a vállalkozó munkanélküliek és az „önkéntes” munkanélküliek leírására. Mindkét jelenségcsoport megítélését előítéletek tarkítják, felületes általánosítások terhelik, s politikai preferenciák fűszerezik. Bánfalvy szerint ezeket el kell felejtetni. Vannak ugyanis olyan munkanélküliek, akiknek igenis sikerülhet a vállalkozás, és vannak olyan munkanélküliek, akik a munkanélküliségi helyzetet „választva” készítik elő saját kivonulásukat a munkaerőpiacról. De vannak olyan munkanél-

küliek is, akiknek nem sikerül a vállalkozás, s kivonulásuk mögött kemény kényszerek munkálkodnak.

A vállalkozást mint életstratégiát választó munkanélküliek sajátos társadalmi-szociológiai csoportot alkotnak. Nagyrészt férfiak, városban lakók, többségük az idegenforgalom által frekvenciált területeken él, szakképzetebbek (főleg szellemi munkára szakképzettek), házasok. E kritériumok természetesen nem rigid előfeltételek, hiszen például a vállalkozni kívánók egyharmadának nincs semmilyen szakképzettsége, és a falvakban is nagy (volt) a vállalkozási kedv.

Az elemzés referenciacsoportja a tényleges vállalkozóké. Velük összehasonlítva nagy eltérés nem tapasztalható, így megállapítható, hogy a munkanélküliek közül azok akartak vállalkozóvá válni, akiknek egyébként is nagyobb volt a társadalmi esélyük arra, hogy sikerüljön is nekik. Ők körülbelül a minta 10%-át teszik ki. E csoportokon belül – kalkulál Bánfalvy – körülbelül egyharmaduknak van reális esélye arra, hogy vállalkozást indítsanak el.

E tények következménye – írja a szerző –, hogy „a munkanélküliség felszámolását vagy csökkentését a vállalkozóvá válástól csak kis mértékben várhatjuk.”

„Önkéntes munkanélkülieknek” a szerző azokat nevezi, akik „nyíltan elvetik vagy elhalasztják az ismételt elhelyezkedést mint a munkanélküliségi helyzetből való kilépés módját”. Ezen belül három alcsoportot különböztet meg: a „próbálkozókat”, a „kivárokat” és a „kivonulókat”. E három csoport között határozott szociológiai-statisztikai különbségek vannak, így például a nem és a kor megoszlásának szerkezete teljesen eltérő. Az még kevésbé okozhat meglepetést, hogy a kivárok között sok a fiatal, az azonban már figyelemre méltó, hogy arányuk a kivonulók között is jelentős. Sajnos, az már természetesnek tekinthető, hogy mindhárom csoport esetében alacsony a szakképzettségi szint, s a kivonulók 28%-ának komoly betegsége van.

Úgy gondoljuk, Bánfalvy e ponton – kicsit keverve az elemzési dimenziókat – fontos összefüggésekre bukkant. Nemcsak az előítéletek eloszlására gondolunk itt, hanem arra is, hogy a munkanélküli helyzet a különböző stratégiával, egymással ellentétes élethelyzettel, életúttal rendelkező csoportok gyűjtőmedencéjévé válhat. Ennek felderítése mindenképpen szociológiai feladat, mivel a csak a munkanélkülieket bemutató foglalkoztatási statisztikák igencsak elmoszák e különbségeket.

Ugyanakkor kiemelendő megállapítás – és ez Bánfalvy tanulmányának általános tanulsága is lehet –, hogy a munkanélküli minden külső kényszer ellenére, nem passzív, nem csupán munkaalkalmát elvesztett (hozzátehetnénk: szálnalmas, sajnálnivaló stb.) valaki, hanem *raciónalisán kalkuláló*, a saját befektetéseit, a befektetések hozamát választó, életvezetésében komoly döntéseket hozó ember. Éppen ezért nem nagyon érthető Bánfalvy következtetéseinek indítéka akkor, amikor a megoldások között nem számol ezzel. Nem lebecsülve a társadalmi-foglalkoztatáspolitikai akciók és intézmények jelentőségét és súlyát, a magam részéről a kiútkeresés közben is figyelembe venném a munkanélküli magatartását.

nak – stratégiájának – társadalmi konzekvenciáit. Még akkor is, ha egy részüknek esze ágában sincs visszatérni a szervezett munka világába.

Azzal azonban a recenzens is egyetért, hogy egy ilyen inkonzisztens munkanélküliség közepette, egy ennyire diffúz munkanélküli társadalom esetében „célzott programokkal igazodni kell a specifikus munkanélküli csoportok problémáihoz”. Ez akkor is így van, ha például a recenzens látóköréből most kieső, tartós munkanélküliek pszichés zavarainak kezeléséről van szó. Kicsit túllépve a szerző burkolt türelmetlenségén, a kis lépések taktikáját látom igazoltnak, a finom hálózatok kiépítésének és működésének jogosultságát – s éppen Bánfalvy elemzései győznek meg igazamról.

A Laki László által szerkesztett tanulmány egy válságövezet, Nyírbátor (és környéke) munkanélküliségéről ad kör- és körképet.

Mind a tanulmány, mind az alapjául szolgáló vizsgálat célkitűzése többszörös. Információhiány-csökkentés, politikai folyamatok elemzése, a kezelő intézményhálózat elemei között kialakuló munkamegosztás bemutatása, a szociológiai szemléletmód érvényesítése (szemben az általánosításokkal) mind-mind szerepel a célok között. Alapjában véve azonban mégis kis terület elemzése, még akkor is, ha a komplex vizsgálati igény túlnyúlik Nyírbátoron és körzetén.

A bevezető oldalakon Laki hangsúlyozza, hogy a magyar társadalom megosztott e kérdésekben, „és sem gazdaságilag, sem intézményileg, sem erkölcsileg, sem politikailag nincs felkészülve az e társadalmi jelenségekkel való együttélésre és ennek kezelésére.” A recenzens úgy véli, e vélemény valóban a kezdeti nehézségeket tükrözi vissza – ezért lett volna időszerűbb egy korábbi publikáció –, mivel ma már úgy-ahogy együttélünk a munkanélküliséggel, és elfogadottá váltak a foglalkoztatáspolitikai eszközei is. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy néhány jelenség (vagy megítélése) ne változott volna.

Minden kétséget kizáróan e körbe tartozik a tanulmány egyik alapvető aspektusává választott marginalizálódás, ami – mint ahogyan ezt a társadalomtudományi kutatások korábbi eredményeiből tudjuk – a leszakadó, elmaradott térségek esetében *komplex társadalmi-gazdasági-politikai* folyamat. A munkanélküliség, mint új elem e hátrányok között, valóban összegzi, összegyűjti, láthatóvá teszi mindazokat a társadalmi folyamatokat, melyek a marginalizálódás irányába hatnak. A tanulmány szemléletmódjával ezért a recenzens maximálisan egyetért, ám a bevezető fejezet alaposabb (és kissé rendszerezettebb) elemzéseit hiányolja.

A tanulmány korrekt és alapos tényismertetéssel kezdődik, így viszonylag pontos képet kapunk a körzet demográfiai jellemzőiről, a munkae-rőállományról és a foglalkoztatás alakulásáról. A következtetés egyértelmű: azért van munkanélküliség e térségben, mert a területen tönkrementek a vállalatok, hazajöttek, akik évekig (évtizedekig) máshol dolgoztak, beindult a mezőgazdaság válságspirálja. A regisztrált munkanélküliek aránya már a vizsgálat időpontjában 22% körül mozgott, az ellátásban nem részesülőket is beleszámítva egyes falvakban elérte az 50%-ot. A fő csoportokat a pályakezdők (a munkanélküliek 33%-a volt 35 év alatti), va-

lamint a segéd munkások és betanított (kvalifikálatlan) munkavállalók alkották. Már ekkor is kitapintható volt a munkanélküliség hosszú távú trendje, a tartós munkanélküliség általánossá válása.

Laki és szerzőtársai nem elégszenek meg a helyzet statisztikai leírásával. Megnézik, mit tesznek az önkormányzatok, a pártok, hogyan reagál az egészségügy, az iskola rendszer, miképpen működnek a munkaerőpiaci intézmények a lokális krízis elhárításában.

A mélyinterjúk tapasztalatai szerint a helyi társadalomalakítás főbb aktoraiban a nyílt munkanélküliség eléggé ellentmondásos reakciókat idézett elő. Nemcsak a szerző által már a bevezetőben említett felkészületlenségről, erőforráshiányról van itt szó, hanem az érdekek, értékek és stratégiák olyan diffúz és zavaros keveredéséről, ami könnyen sakk-matt helyzetet idézhet elő. Néhány önkormányzati vezető például szigorítana a segély feltételein, mivel a nagyarányú feketemunka miatt globálisan parazitának minősíti a munkanélkülieket. Mások ugyanakkor központi programokat, szakképzési reformot sürgetnek, hiszen világosan látják a munkanélkülivé válás társadalmi anomáliáit. Ütközik a protestáns etika – a szüntelen munkálkodás követelménye – a munkanélküliek dologtalanágának támogatásával. Folytathatnánk a sort, de nem érdemes. A dolgok lényege az a szerzői megállapítás, ami a „tisztos falusi szegénység” és a modern fogyasztói társadalom értékrendjének összeütközésében látja a konfliktusok természetét. Modernizációs konfliktusról van tehát szó – mondhatnánk –, és csak sajnálkozunk azon, hogy a szerzők végül nem tudták szisztematikus fogalmi keretekben feldolgozni az általuk tapasztaltakat.

Minden részletre itt nem térhetek ki, így pl. azokra a megállapításokra sem, amelyek bemutatják, hogy mennyire alkalmatlanok a helyi pártszervezetek a munkanélküliség társadalmi problémáinak kezelésére. Már csak azért sem, mivel a vizsgálat 1990/91-ben készült, s azóta a pártok vagy sokat tanultak, vagy mindent elfelejtettek – mindenestre változtattak. Majdnem ugyanez áll a munkaerőpiaci intézményekre, azzal a különbséggel, hogy esetükben a Lakiék által tapasztalt tendenciák mára fölerősödtek. Azaz a munkaerőpiaci tanácsok forráskijáró és redisztribútor szerepköre, a munkaügyi központok segélyhivatallá alakulása csak fokozódott az elmúlt években. Amire szeretném felhívni a figyelmet, az – talán e tanulmányegyettes legszínvonalasabb része – az iskola rendszer és a munkanélküliség összefüggéseinek elemzése.

Túlzás nélkül állíthatom, hogy a probléma ma a magyar társadalom fejlődésének kulcskérdése. Azok a régiók ugyanis – és ilyen a tanulmányban elemzett Nyírbátor és környéke –, amelyekben hiányzik a szak tudás és a modern gazdaság működtetéséhez szükséges szellemi tőke, érdektelenek a befektetők számára. Ahol ez a helyzet nem változik, ott még jobban felerősödik a „leszakadási spirál”, ott még erősebb a tőke kivonás, még jobban lezüllik a képzési rendszer és így tovább. Nyírbátor esetében e folyamatok világosan tettenérhetőek. A munkanélküliség azonban – mondja Laki – elindít egy nyílt visszaesést is. Azok a rétegek, amelyek az elmúlt években jól vagy rosszul, de valahogy megindultak a

társadalmi integrálódás lépcsőin (például a cigány munkavállalók), most munka nélkül maradvá elvesztik nehezen megszerzett pozícióikat és esélyeiket. Főleg a gyerekek, az utódok, a kései generációk szenvedik meg e visszazuhanást. Biztos „kisegzisztencia” helyett újra a létbizonytalanság, tanulási lehetőségek helyett újra az alkalmi munka vagy maga a kifejezett munkanélküliség jut nekik osztályrészül. Az oktatási rendszer pedig ma képtelen rá, hogy korrigálja, vagy valahogyan kiegyensúlyozza a generációs visszaesést.

Melyek Nyírbátor általánosítható tapasztalatai? A már bemutatott felkészületlenség mellett a szerzők szerint a gazdasági és az állami intézmények válsága együtt jelenti a helyzet perspektívtalanságának okait. Mit jelent ez? Egyrészt azt, hogy a vállalkozások várt felvirágzása helyett a vállalatok összeomlása tapasztalható, másrészt pedig arra utal, hogy az állam szerepének a rendszerváltás utáni megerősödése irracionális és bizzarr élethelyzetek sokaságát hozta létre. A „kapzsi” állam csak „kapzsi” vállalkozókat szül – legalábbis az ottani közvélemény szerint –, akik „lopnak-csalnak”. Mondják ezt a munkanélküliek is, akiket azonban sokan csak mint „dologtalanokat”, az „államtól csak sült galambot váró semmittevőket” emlegetnek. Ahol pedig ilyen légkör uralkodik, ott lehetetlenné válik a korrekt partneri kapcsolat, a méltányosság, az érdekek és előnyök kölcsönös beszámítása. Magyarán: nem teremthető meg a munkanélküliség kezeléséhez szükséges konszenzus.

A tanulságok sorába tartozik az ún. spirál-effektus is. E több síkon megjelenő zuhanás érinti az első gazdaság nyomán összeomló második gazdaságot, és visszarendeződést okoz a társadalmi-gazdasági viszonyokban (nem politikai, hanem modernizációs visszarendeződésről szólnak a szerzők, melynek lényege, hogy *naturális termékcsere* nyomul be a pénz és piac intézményeinek helyére). Így munkanélküli szubkultúrák alakulnak ki, s ezek könnyen különféle devianciák forrásává válhatnak. A társadalom pedig (néhány önkormányzathoz hasonlóan) előkelő idegenként néz a munkanélküliekre. Nem éppen szívet melengető következtetések ezek, még akkor sem, ha érvényüket rontja az a rejtett feltételezés, hogy a társadalom passzív marad. Igaz, a kezelés és az ellenszer megtalálása nem könnyű, ám a szerzőknek még a beavatkozás alacsony hatásfokával számolva is a „ha – akkor” hipotézis jegyében kellett volna megfogalmazniuk következtetéseiket. Kasszandrai jóslatok ezek, reméljük, nem valósulnak meg.

A munkanélküliség másik területét elemzi Laki László az „Ifjúsági munkanélküliség” c. könyvében. A kutatás témában és időpontban is szorosán követte a nyírbátori felmérést, jöllehet a kérdőíves felvétel 1991 őszén Somogy, valamint Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékre terjedt ki. A kutatás célja a harminc éven aluli munkanélküliek helyzetének feltárása volt, így kifejezetten e két megye ifjúsági rétegproblémájának analizésére vállalkozott.

A téma aktualitását nemcsak a fiatal munkanélküliek számának gyarapodása okozza. A másik ok egy általános szociológiai tapasztalat, amely szerint az iskolapadból frissen kikerülő munkavállaló eleve hátrányban

van a munkaerőpiacon. Erre Laki okkal hívja fel a figyelmet. E két jelenséget összevonva arról ír, hogy a magas munkanélküliség esetében a fiatal munkavállalók elhelyezkedési esélyei még gyorsabban romlanak.

Az esélyek egyenlőtlenségén a fiatalok önmaguktól nem tudnak változtatni. Kevés a saját erő egy társadalmi helyzet feloldásához, de a fiatal munkavállalók elhelyezkedési kudarcukat hajlamosak személyes kudarcként is megélni. A diploma megszerzését azonnal követő átképzés megerősítheti bennük a haszontalanság érzését, ráadásul az átképző tanfolyamok után sincs semmi garancia arra, hogy elhelyezkedési esélyeik javuljanak.

A fiatal munkanélküliek esetében tehát komplex, pszichológiai, társadalmi, gazdasági jelenségek együtteséről van szó. Laki érdeme, hogy erre nyomatékosan felhívja a figyelmet. Utal azonban arra is, hogy a magyarországi demográfiai helyzet trendjei még jobban megzavarják a munkaerőpiaci előrejelzéseket, még inkább kiélezik a fiatalok elhelyezkedési konfliktusait. Nagy létszámú korosztályokról van szó, amelyeknek munkájára, felkészültségére, szakmai tudására a kilencvenes évek végére – mivel számos területen munkaerőhiányt jósolnak a prognózisok – nagy szükség lenne. Ezért „...tenni kellene valamit e korosztályokért, mivel kiábrándult, csalódott és céltalan emberekkel nem lehet olyan nagy léptékű társadalmi programokat megvalósítani, mint amilyen a piacgazdaságra való áttérés, annak gyors és hatékony kifejlesztése, és olyan politikai programokat sem, mint a demokratikus intézmények kiépítése és a működtetésükhöz szükséges készségek tömeges kialakítása.”

A könyv a fiatal munkanélküliek csoportját tagolt, heterogén korcsoportnak tekinti. A fő különbséget Laki a táblaelemzések minden lépésében szem előtt tartja, s a választóvonalat a pályakezdők és a gyakorlottak, a nem-pályakezdők között húzza meg. Az iskolakapun kilépő, de a munkaerőpiacon elhelyezkedni nem tudó fiatal a szerző szerint célszerű elkülöníteni azoktól a harminc év alatti munkanélküliektől, akik ezelőtt már dolgoztak.

E két csoport szociális pozíciója, családi státusza, életútja, munkaerőpiaci lehetőségei között fontos eltéréseket fedezhetünk fel. A nem-pályakezdő fiatal munkanélküliek többsége házas, legtöbbször már kisgyereke is van, az iskolapadból kikerült fiatal munkanélküli pedig – amint ezt Bánfalvy elemzéseiben is láttuk – esetleg halogathatja a munkába állását, s erősebb szülői anyagi háttérrel ezt sikerrel meg is teheti. Laki differenciálása tehát telitalálat, különösen akkor, ha a két csoport munkanélkülisége elleni fellépés lehetőségeit is figyelembe vesszük.

Nyilvánvaló, hogy a fiatal, az iskolapadból éppen csak kilépett munkanélküli esetében a foglalkoztatáspolitikai eszközei, pl. az átképzés is elégtelenek, sőt bevetésük gazdaságilag irracionális. Erre találunk bizonyítékot az itt bemutatott tanulmányokban. Az ilyen eszközök felhasználásához ugyanis foglalkoztatáspolitikai forrásokat kell elvonni, az oktatási rendszer korrekciójára. A megoldás kulcsa tehát itt és ebben az esetben is az oktatási rendszer teljes körű reformja.

Másként áll a dolog a nem-pályakezdő munkanélküli fiatalokkal. Szá-

A másik meglepő következtetés nyomait már a nyírbátori elemzésben is megtaláljuk: az informális gazdaságnak jelentős az aránya e

(nagy)családok jövedelmében. Igaz, a gazdasági válság megroppantotta a második gazdaságot, ám ennek ellenére a munkanélküliség miatt kieső jövedelmüket a család tagjai számos esetben az itt-ott végzett munkájuk bevételeivel (hozádékával, hasznaival) igyekeznek pótolni. A kieső bér- és munkajövedelem pótlásában a különböző segélyek, juttatások nagy szerepet játszanak, de a leglényegesebb kompenzációs forrás mégis az informális gazdaság. Jóllehet a háztáji szerepe, súlya is felértékelődött, mégsem versenyezhet ezek fontosságával.

A következmények súlyosak. Egyfelől ismét megjelenik a függőség az állami redistribúciótól, ami politikai és gazdasági értelemben hihetetlen veszélyeket rejt magában. Másfelől tartóssá válhat a formális gazdaságból való kilépés. E munkanélküli háztartások tehát *nem a piac és az állam kettős regulációjában, hanem az állam és az informális gazdaság senki-földjén helyezkednek el.*

Harmadszor a háztartások termelésének természetes jellegét említenénk meg. A családok csaknem kizárólag saját szükségletre termelnek, csupán egy-két termék kivétel ez alól, pl. a szabolcsi alma. A helyzet következményeként a munkanélküli háztartások *nagy része intakt marad a piactól.* Különösen az marad, ha gazdaságukat a pénz és a szaktudás hiányában még egy kicsit sem tudják fejleszteni, elmozdítani a korszerű mezőgazdaság viszonyai felé.

Végezetül szeretnék visszatérni a recenzió egyéb helyén, az ugyancsak Laki tanulmánykötetével kapcsolatban említett marginalizáció kérdésköréhez. Ami ott térségi problémaként szerepelt, az a fiatal munkanélküliek esetében mint e csoport sorskérdése merül fel. A fiatal munkanélküliek gyerekeiről van szó, az ő iskoláztatási lehetőségeikről, felemelkedésükről vagy lesüllyedésükről. A könyv tényanyaga ma az utóbbi folyamat valószínűségét támasztja alá, és ez nem ad okot az optimizmusra. Ezért is lenne jó egy megismételt vizsgálat, egy kicsit szélesebb (a családtagokra, gyerekekre jobban figyelő) kérdésfelvetéssel, rájuk koncentrááló elemzéssel ugyanitt, ugyanezekkel az emberekkel.

A recenzens összefoglaló véleménye tartalmazhat még dicséretet, például a finomelemzésekről és a differenciált statisztikák újdonságerejű üzenetéről, a fiatal munkanélküliek pályájának bemutatásáról; és elmarasztalást is, például a fiatal munkanélküliségről írott könyvben a kérdés elméleti és szakirodalmi feldolgozásának hiányáról, vagy a megoldásért kiáltó szó helyett a megoldások módjainak valamilyen körvonalazásáról. A recenzens ezt nem teszi. Inkább ajánlja a könyveket mindazoknak, akik érdeklődnek e témák iránt, és akiknek van még idejük, energiájuk, racionális éthoszuk e problémák befogadására. Ráolvasással ugyanis nem megyünk semmire. Inkább olyan elemzések tömege kell, mint az itt bemutatott három tanulmány.